

הקדמה*

גאוני בבל – יורשיהם וממלאי מקומם של האמוראים הבבליים – מילאו תפקיד מרכזי ביותר בזמנם, והשפעתם ניכרת במישרין ובעקיפין בכל הדורות שלאחר מכן. הגאונים הם אלה שהפכו את התלמוד הבבלי (כפי שהוא משתקף דרך גירסותיהם, פירושיהם ומסורותיהם) לסמכות העליונה בעולם היהודי. ברור אפוא, שהספרות שיצרו היא חוליה רבת-משמעות ברצף הספרות הרבנית לדורותיה, ולכן מפליא לגלות עד כמה מיעוט להתעמק בה מבחינה זאת; והדברים אמורים בראש ובראשונה בתשובות הגאונים.¹ הזנחה יחסית זו נובעת לא רק מן האופי המוגבל והלא-שיטתי של תשובות בכלל, ומן הצורה הלקויה והמפוזרת שבה הגיעו לידינו תשובות הגאונים בפרט, אלא אף מסיבות הקשורות בתודעת הלומדים: מתקבל הרושם שכבר בתקופת הראשונים המאוחרת הובלעו מקצת תשובות הגאונים בתוך ספרות הראשונים, ואילו הנותרות נעלמו כמעט לחלוטין מן האופק.

בחיבור זה, שנועד להשלים במידת מה את החלל הנזכר, הצבתי לעצמי ארבע מטרות: (א) לזהות, עד כמה שניתן, את תשובות רב נטרונאי בר הילאי גאון המצויות בידינו; (ב) לההדירן; (ג) לפרשן; (ד) להסיק, במידת האפשר, את המסקנות הכלליות העולות מהן. על הדרכים לזיהוי התשובות הרחבתי את הדיבור להלן, בפרק הראשון; כאן אציין, שנכללו בחיבור אף תשובות שייחוסן לרב נטרונאי מוטל בספק: כללתי בו כל תשובה שיש סיבה של ממש לייחסה לגאון, ואין סיבות מכריעות ביותר לדחיית אותו ייחוס (השיקולים בעד ונגד מוצעים בהערה הראשונה שבכל סימן וסימן). התשובות בענייני הלכה מסודרות לפי הסדר שבספר הטורים ובשלחן ערוך והתשובות הפרשניות לפי סדר התלמוד;² הוספתי לתשובות מספרים בסדר

* הקיצורים הביבליוגרפיים וראשי התיבות המשמשים בחיבור זה מפוענחים במלואם ברשימת ראשי התיבות וברשימת הקיצורים שבסוף ההקדמה.

1 מבחינה זאת שפר יחסית גורלם של החיבורים הגדולים מראשית תקופת הגאונים, ביחוד השאליות וספר הלכות גדולות; לעומת זאת, רוב חיבוריהם של אחרוני הגאונים, שנכתבו במקורם בשפה הערבית, עוד טרם פורסמו. באשר לתשובות הגאונים, רובן לא נדונו אלא דיון ראשוני על ידי מהדיריהן; סקירות מקיפות הוקדשו לשני גאונים בלבד: רב שר שלום (ראה: וינברג) ורב האי (ראה: גרונר, רה"ג ודרכו; גרונר, שיטה).

2 כאשר תשובה אחת עוסקת במספר נושאים בהלכה, או במספר סוגיות בתלמוד, שיבצתי אותה במקום הנראה עיקר (ואם אין להכריע מבחינה זאת, אזי במקום הראשון), והוספתי הפניה במקומות האחרים. אולם לא תמיד ניתן היה לציין בצורה זו את כל הנושאים והמקומות הקשורים בתשובה נתונה (הדבר בולט ביחוד בנוגע לפירושי מלים וביטויים); אני מקווה שהקורא יוכל להשלים חסר זה בעזרת המפתחות המפורטים שבסוף הספר.

עולה, בכדי להקל על ההפניות ממקום למקום. תשובות שלדעתי אין סיבה מספקת לייחסן לרב נטרונאי ובכל זאת יוחסו לו, או תשובות שקיים יסוד לייחוס, אך לעומת זאת קיימות סיבות מכריעות לדחיית אותו ייחוס – תשובות אלה נדונו בקצרה בנספחים לפרקים השונים.

בההדרת התשובות נקטתי בכללים הבאים: כאשר התשובה ידועה ממקור אחד בלבד התבססתי כמובן על אותו מקור, אלא שלעתים הצעתי תיקונים על-פי מקורות משניים או על-פי הסברה; כל הצעה כזו מסומנת בבירור בפנים (ראה להלן), או שהיא מובאת בהערות בלבד. כאשר מצויים מספר נוסחים של תשובה אחת, בחרתי בדרך כלל נוסח אחד כיסוד לההדרת התשובה, ובמידה שראיתי לנכון אף תיקנתי והוספתי על-פי הנוסחים המקבילים; שינויים מן הנוסח המוצע צוינו במערכת נפרדת של הערות שוליים. פרטי הנוסחים השונים נרשמו אף הם בהערה הראשונה שבכל סימן וסימן; כמו כן ציינתי במקום זה מקרים שבהם חרגתי מן העיקרון של רישום כל שינויי הנוסח שבמקורות הראשוניים. בתשובות מן האוספים המיוחדים של תשובות הגאונים, בדקתי את כתב-היד המקורי (לרוב בתצלומים ולעתים במקור), ורק כשנבצר ממני לבדוק כתב-יד מסוים, מסיבה זו או אחרת, הסתמכתי על הדפוס הראשון. בנוגע לספרות הראשונים הקפדתי לבדוק לפחות את הדפוס הראשון, ובמקרים רבים אף את כתב-היד, במידה שאותו מקור שימש כנוסח-היסוד לתשובה מסוימת.³ בהצגת נוסח הפנים השתמשתי בסימנים הבאים:

המובא בסוגריים מיותר ויש למחקו	()
המובא בסוגריים העגולים משובש, ויש לתקנו	[] ()
בהתאם למובא בסוגריים המרובעים	
השלמת מקום לקוי או מטושטש בכתב-היד	[]
הוספה (על פי מקורות מקבילים או סברה) שאינה בגדר השלמה למקום לקוי	{ }
השלמת קיצור	.
הוספה בין השיטין או בגיליון של כתב-היד	< >
אות שקריאיתה מסופקת	א

3 תשובות הלקוחות מסדר רב עמרם ניתנו, אם לא צוין אחרת, בנוסח אקלקטי המבוסס על בדיקת תצלומי כתב-היד. תיקונים והשלמות לאפאראט של גולדשמידט הובאו בנספח ב לפרק הרביעי.

4 לדוגמה, אומ'ר מציינ שבמקור כתוב אומ' או אומ, ויש לקרוא אומר.

באשר למלאכת הפרשנות, ניסיתי להסביר ביטויים שאינם שגורים בספרות הרבנית, אך אלה אינם מרובים; עיקר המאמץ הושקע בהבהרת הרקע (התלמודי, בעיקר) לדברי הגאון, ובהשוואה עם שיטות אחרות המצויות בספרות הגאונים (לספרות המאוחרת יותר, פרט למקומות החשובים להבנת דברי הגאונים עצמם, ציינתי לעתים רחוקות בלבד). פרשנותי מתמקדת אפוא בניסיון לשחזר את המקורות שעליהם הסתמך הגאון, את הבנתו באותם המקורות ואת הנימוקים לאותה הבנה, ואת הדרכים שבהן הסיק את מסקנותיו מתוך אותם המקורות. וכאן המקום להערה כללית אחת: מתברר שלעיתים קרובות שונה גירסת הגאון בתלמוד מנוסחי התלמוד שבידינו, אך רק לעתים רחוקות ביותר היא שונה מנוסחים אלה באופן יסודי (ראה להלן, עמ' 74–76). אי לכך, במקרים שגירסתו אינה עולה בבירור מתוך דבריו, היססתי לייחס לגאון גירסאות שאינן ידועות לנו ממקורות אחרים; בדרך כלל נסיתי להסביר "סטיות" מן התפיסות המקובלות אצלנו בהבנת סוגיה מסוימת כתוצאה של פרשנות שונה מזו של הראשונים, כל עוד יכולתי להציע פירוש שלא נראה לי דחוק.

למסקנות הכלליות שניתן לדלות מתוך התשובות ייחדתי דיון בפרק השני והשלישי, הן כדי להציג בפני הקורא בצורה נוחה, והן כדי להבהיר עניינים שאין לעמוד עליהם מתוך תשובה בודדת, אלא מתוך צירוף והשוואה של כמה תשובות מפוזרות. הפרק השני מוקדש לידיעות על תולדות חייו של הגאון, על דרכי כתיבתו ועל תופעות ספרותיות הקשורות בתשובותיו. הפרק השלישי עוסק במקורותיו ובגירסותיו, בדרכי פרשנותו ופסיקתו ובכל הקשור בכך (אף כאן השוויתי, אם כי לא באופן מקיף, את המצוי בחלקים אחרים של ספרות הגאונים).

קרוב לוודאי שרב נטרונאי בלט בין גאוני בבל בגדולתו בתורה, ואין זה מקרה שכבר אחרוני הגאונים הרבו לעסוק בתורתו, ולאחר מכן הרבו הראשונים להביא את תשובותיו ולהסתמך עליהן; תשובותיו שהגיעו לידינו עולות במספרן על מספר התשובות של כל גאון אחר, פרט לרב האי, "אחרון הגאונים בזמן וראשונים במעלה"⁵. וכפי שסיכם הרמב"ם בהקדמתו

5 אפשר שיש להוציא מן הכלל אף את רב שרידא גאון, אם מייחסים לו את התשובות שנכתבו בתקופת כהונתו המשותפת עם רב האי בנו. לשימושם של אחרוני הגאונים בתשובות רנ"ג, ראה להלן, סי' רסא, וסי' תפ, הערה 1; רוב הדוגמאות קשורות לרב האי, ומרוכזות להלן, עמ' 56, הערה 6. מן הראוי לציין, שרה"ג אמנם חלק על רנ"ג בחריפות במקרים מסוימים (ראה להלן, סי' קמח, והדיון בסי' רנב), אך במקרים אחרים ניסה לפרש או להגביל את דבריו בהתאם לדעותיו הוא, או לחפש לדברי רנ"ג הצדקה כלשהי, במקום לחלוק עליהם במפורש (ראה: להלן, סי' שנה, הערה 6, והתשובות שצוינו בסי' קית, הערה 1; סי' שט, הערה 6; וסי' שסט, הערה 1).

למשנה תורה: "ושאלות רבות שואלין אנשי כל עיר ועיר לכל גאון אשר היה בימיהם לפרש להם דברים קשים שבתלמוד, והם משיבים להם כפי חכמתם, ואותם השואלים מקבצים התשובות ועושין מהם ספרים להבין מהם... וזו היא מלאכת ה' שעשו בה כל גאוני ישראל מיום שחברה הגמרא ועד זמן זה". ומסתבר שאכן "כפי חכמתם... מקבצים התשובות... להבין מהם".

ספרי זה מהווה המשך למפעלם של הקדמונים שקיבצו וכינסו את תשובות הגאונים. אני תקווה שיש בהערותיי כדי לסייע לקורא בהבנת תשובותיו של רב נטרונאי גאון, אחד מעמודי התווך של התקופה. הניסיון לרדת לסוף דעתם של הגאונים אינו פשוט כלל ועיקר, אך ככל שנשכיל להתעמק בדבריהם, כך נוכל גם "להבין מהם". ויהי רצון שנזכה לדובב שפתי ישנים.

הקדמה למהדורה השנייה

כל עותקי המהדורה הראשונה של 'תשובות רב נטרונאי בר הילאי גאון' אזלו כבר לפני שנים. כמובן, חשתי סיפוק מכך שהצלחתי לקרב את דבריו של אחד מבין החשובים שבגאוני בבל אל הקוראים והלומדים, ואני רואה בכך נדבך חשוב במפעל רחב יותר: הפצת תורתם של הגאונים בציבור, ובראש ובראשונה בקרב חובשי בית המדרש. ואולם הצטערתי על כך שאנשים אשר רצו להשיג את הספר ולשתות ממימיו של רב נטרונאי לא יכלו לעשות זאת, ולכן שמחתי מאוד כשנודע לי על החלטת מכון אופק להוציא לאור את הספר מחדש.

בהחלטה זו טמונה ברכה נוספת: ניתנה לי האפשרות להוסיף תיקונים והשלמות למהדורה הראשונה (להלן, עמ' 747-757), ובהם תשובה אחת שייחוסה לרב נטרונאי נעלם ממני בשעת הפרסום המקורי של האוסף, וכן מספר נוסחים מקבילים לתשובות שנכללו במהדורה הראשונה. מקומות שיש בהם תיקון או הוספה סומנו בשולי העמודים: סימן ♦ לציון תיקון, וסימן ◇ לציון הוספה.

לרוב התיקונים והמקורות הנוספים הכלולים במהדורה זו הסבו את תשומת לבי קוראים, ובייחוד ד"ר אפרים הלבני, פרופ' שמחה עמנואל וד"ר בנימין ריצ'לר, ותודתי נתונה להם על כך. כמו כן אני מודה למוהר"ר אברהם שושנה שליט"א, ראש מכון אופק, על ההחלטה להוציא מהדורה חדשה של הספר. יבואו כולם על הברכה, וימשיכו להגדיל תורה ולהאדירה.